

УДК 378.4(477)“18/19“

Патук Т.М.,

методист НМЦ досліджень,
наукових проектів та програм
Київського університету імені Бориса Грінченка

РОЗВИТОК НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ: ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ — ПОЧАТОК ХХ ст.

У статті висвітлено тенденції становлення та розвитку науково-дослідної діяльності в українських університетах другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Ключові слова: освіта, науково-дослідна діяльність, наукові товариства, наукові школи.

Сучасний науковий світ визначає освіту як універсальну категорію, яка виступає об'єктом різних галузей знань. Освіту розглядають, з одного боку, як джерело знань, з другого — як «двигун» розвитку. Крім того, освіта виступає базисом науки. В. Кремень підкреслює важливість принципу єдності навчання та наукових досліджень для розвитку наукового потенціалу країни [2, 280].

Найважливішою умовою успішного розвитку держави та її стабільного прогресу в усіх напрямках є освіченість нації, народу країни, а також наявність потужного наукового потенціалу. Україна прямує шляхом побудови міцної та дієвої системи державного управління, де питання розвитку науки та освіти є одним з найважливіших пріоритетів внутрішньої політики уряду.

Проте, дослідивши історію розвитку наукової діяльності в університетах України, можемо стверджувати, що умови наукової роботи у державних установах не завжди сприяли її розвитку.

За часів Російської імперії академічна наука була обмежена тогочасним держзамовленням і до того ж відірвана від реального життя (перш за все від вузівської наукової молоді), а вузівська, у свою чергу, не мала належної свободи і матеріально-фінансової бази. Уряд імперії дбав передусім не про результативність роботи наукових установ, а про її відповідність завданням керівних кіл.

Вільний розвиток різних галузей науки, автономія університетів та наукових закладів були небажаними для імперської еліти [1, 29].

Для підпорядкування та контролю науки з боку чиновницького апарату ще в першій половині XIX ст. було створено вчені комітети міністерств і відомств. Вчений комітет Міністерства народної освіти був серед них найвпливовішим. Він розглядав пропозиції щодо проведення експедицій, відряджень по Росії та за кордоном і т.п. з відповідним фінансуванням. Враховуючи це, можна вважати, що першим принципом наукової політики Російської держави впродовж XIX і початку XX ст. був жорсткий державний контроль з метою використання науки і техніки.

У статутах вищих навчальних закладів були відсутні статті, що визначали права та обов'язки професорсько-викладацьких корпусів у галузі наукової діяльності. Взаємини між державою і науковим товариством обмежувалися переважно науково-атестаційними справами щодо посадових призначень і переміщень. Науково-дослідницька діяльність була не обов'язковою і добровільною, а жорстко регламентованою міністерськими програмами [5, 235].

Умови наукової роботи в університетах не задовольняли провідних науковців, тому вони намагалися вести самостійні дослідження у наукових товариствах за межами університетів та державних установ, які менше контролювалися державою, оскільки були громадськими структурами, що існували на членські внески та приватні пожертвування [6, 235].

Наукові товариства в Російській імперії виникли ще в кріпосницьку епоху. Однак як форма організації науки найяскравіше проявили себе за пореформеної доби, коли водночас широкого розмаху набуло конструювання мережі й структури наукових центрів, державної та позадержавної системи формування наукового потенціалу країни.

Важливим нормативним документом, що створював умови та регламентував організацію і діяльність наукових товариств, підвищував наукову значущість і престиж товариств, надавав їм юридичної визначеності, дещо обмежував владу міністерства і попечителів над університетами став Університетський статут 1863 р. [4].

Визначну роль у становленні наукових товариств відіграв І Всеросійський з'їзд природознавців, який відбувся 4 січня 1868 р.

На цьому з'їзді була внесена пропозиція щодо заснування при кожному університеті Російської імперії товариства природодослідників. Державна рада виділила кожному університетському товариству щорічну казенну дотацію в сумі 2500 крб [6, 376].

Фінансування сприяло виникненню наукових товариств по всій території імперії. Ці товариства представляли певну наукову дисципліну, обговорювали актуальні теми досліджень, публікували фахові часописи та окремі наукові видання, присуджували премії в своїй галузі.

У середині XIX століття виникло дуже багато нових наукових товариств, що було пов'язано з подальшою спеціалізацією науки та зростаючою потребою у науковому спілкуванні. Так, при Київському університеті виникає низка природничо-наукових товариств: Товариство дослідників природи (засноване у 1869 р.), Історичне товариство Нестора Літописця (засноване у 1873 р., а при університеті почало діяти з 1874 р.), Акушерсько-гінекологічне товариство (засноване у 1885 р., а при університеті почало працювати з 1889 р.), Фізико-математичне (1890 р.), Фізико-медичне (1896 р.), Психіатричне (1897 р.), Сифілідологічне і дерматологічне (1900 р.) товариства. Загалом при Київському університеті на початку XX ст. існувало 10 наукових товариств [3, 53–54].

При Харківському університеті створюється Товариство дослідників природи (1869 р.), Харківське історико-філологічне товариство (1869 р.) та ін. Загалом у 1895 р. при університеті існувало 5 товариств. При Новоросійському університеті у 1870 р. було засновано Товариство природознавців, яке здійснювало серйозну наукову та популяризаторську роботу [1, 27].

Товариства проводили значну науково-дослідну та культурно-освітню роботу, видавали збірники наукових праць своїх членів, обмінювалися ними з іншими товариствами й установами, зокрема закордонними.

Фінансування проведення науково-дослідних робіт в університетах, як і всіх інших галузей їхньої діяльності, впродовж другої половини XIX — на початку XX ст. здійснювалося не на належному рівні. Лише три товариства (Дослідників природи, Фізико-математичне і Нестора Літописця) одержували дотацію з казни. У таких несприятливих умовах професорсько-викладацький склад

університетів тільки на так звані спеціальні кошти, що складалися з членських внесків, зборів за лекції та за рахунок власної ініціативи продовжував займатися науково-дослідною діяльністю і залучати до неї студентів.

З метою популяризації наукової роботи серед студентства університети щороку пропонували теми для написання праць, кращі з яких нагороджувалися медалями та преміями, а згодом друкувалися у виданнях університету коштом навчальної установи. Таке залучення молодого покоління до науково-дослідницької діяльності полегшувало його входження до наукової спільноти.

Під керівництвом провідних учених і педагогів на основі окремих наукових колективів формувалися наукові школи з різних галузей науки як структуровані об'єднання вчених декількох поколінь навколо і на основі нових ідей, методів і методик дослідження. Ці об'єднання скріплювалися моральними рисами та стосунками, які закладали їхні засновники [6, 236]

Розширення наукових контактів учених Київського, Харківського і Новоросійського університетів зі своїми колегами з університетів Російської імперії та Західної Європи під час перебування у відрядженнях, участі у міжнародних наукових конгресах і конференціях сприяло їхньому ознайомленню з головними тенденціями поступу європейської науки, засвоєнню сучасних методів ведення досліджень з різних галузей науки, що дало поштовх до інтеграції вітчизняної науки у загальноєвропейську. Можливість використання матеріально-технічної бази (лабораторій, кабінетів, бібліотек, архівів, сховищ тощо) європейських країн розширила тематику наукових досліджень з природничих і гуманітарних наук, пришвидшила формування українських наукових шкіл.

Джерела

1. Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX — початку XX ст. / Г. Додонова // Мандрівець. — 2011. — № 4. — С. 25–29.
2. Іванюк І.В. Освітня політика : навч. посіб. / І.В. Іванюк. — К. : Таксон, 2006. — 226 с.
3. Київський університет 1834–1984. — К. : Вища шк., 1984. — 203 с.
4. Конюшенко Ю.А. Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст. [Електронний

ресурс] // 16 Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. — Х., 2010. — Режим доступу : <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=111>

5. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. — СПб., 1902. — 786 с.

6. Павленко Ю.В. Наукові товариства — феномен просвітництва і культури / Ю.В. Павленко, С.П. Руда, С.А. Хорошева, Ю.О. Храмов // Природознавство в Україні до початку XX століття в історичному, культурному та освітянському контекстах. — К. : Академперіодика, 2001. — 420 с.

7. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С.І. Посохов. — Х., 2006. — 368 с.

В статье освещены тенденции становления и развития научно-исследовательской деятельности в украинских университетах второй половины XIX — начала XX в.

Ключевые слова: образование, научно-исследовательская деятельность, научные общества, научные школы.

The article highlights the ways of formation and development of research activities in Ukrainian universities of the late XIX — early XX centuries.

Key words: education, research activities, scientific societies, scientific schools.